

КОНСТРУКТИВНО-ГЕОГРАФІЧНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ КЕРУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИМ ПАРКОМ

Розглянуті проблеми керування функціональною організацією національних парків України. Показана багатогранність керівних функцій, структурність спеціалізації керування національним парком. Обґрунтована необхідність здійснення подібних керівних функцій на конструктивно-географічних засадах.

Ключові слова: національний парк, функціональна організація національного парку, керування національним парком.

Актуальність проблеми. Функціональні особливості керування таким складним об'єктом як національний парк багатоваріантні й вимагають розгалуженого врахування стратегічних, тактичних й сьогоденно-непередбачених завдань. Оскільки просторова екстраполяція будь-якої ситуації найбільш доцільна з врахуванням природної та антропогенно модифікованої територіальної структури парку, то й керівні заходи доцільно здійснювати саме на такій основі, що додатково надає можливість із достатньо високою імовірністю аналізувати загальну ситуацію, її взаємозв'язки і прогнозні стани.

Щодо національних парків (робота виконана на основі дослідження ситуації у Карпатському національному природному парку), то тут ситуація ускладнена наявністю ділянок із абсолютно заповідним режимом функціонування й ділянок з контрольовано-обмеженим використанням. Національні парки відіграють подвійну роль: як притулок для живої природи, і як популярні туристичні райони. Потрібно зберігати баланс між цими двома напрямками, які, проте, часто пов'язані - наприклад, туристи часто приносять паркам дохід, якій може витратитися на проекти збереження природи. Парки також послуговують резервом істотних природних ресурсів, наприклад, лісоматеріалів. Баланс між витрачанням цих ресурсів та їх збереженням також важливий аспект для управління парків. Така діяльність сприяє збереженню цілісності багатьох екосистем.

Об'єктом нашого дослідження є система відносин у процесі охорони, контролю та раціонального природокористування на території національного парку.

Предметом дослідження послуговують керівні розпорядження, накази, акти пов'язані з режимом просторово-часового функціонування національного парку.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. На сьогодні питання керування національними парками головно вивчалось з юридичних позицій. Щодо географічного аспекту, який передбачає конкретну прив'язку керівних рішень до певних територіальних структур, то тут питання залишається відкритим. Певні його аспекти піднімались у роботах природників. Зокрема, це праці В.Е. Борейко, С.О. Генсірука, Є.М. Гребенюка, Н.М. Забеліної, К.Д. Зикова, О.І. Киселюка, А.Ж. Меллума, Н.Ф. Реймерса, С.М. Стойка, Л.О. Тасенкевич, М.Є. Ткаченка, Ф.Р. Штільмарка, П.Т. Яценка та інших.

Виклад основного матеріалу.

Загальне поняття "керування" має декілька взаємопов'язаних відтінків:

- цілеспрямований, науково обґрунтований вплив людини на природні територіальні системи, який передбачає досягнення заздалегідь поставленої мети (Кремянский, 1977);
- цілеспрямований перевід і утримання системи в певному стані шляхом керівного впливу (Немец, 2005);
- процес формування доцільної (ефективної) поведінки системи (Дружинин, Конторов, 1976);
- зміна взаємозв'язку елементів системи, спрямована на підтримання стійкого процесу її перетворення за заданою програмою (Сетров, 1972);
- упорядкована діяльність, яка приводить до бажаного результату (Сусликов, 2006).

З наведених визначень можна зробити висновок, що науково обґрунтоване керування є цілеспрямованим впливом суб'єкту (людини) на природні територіальні системи, шляхом формування доцільної поведінки і утримання її в певному стані завдяки здійсненню керівного впливу задля досягнення поставленої мети.

Керування національним парком (робота виконана на основі дослідження Карпатського національного природного парку) належить до процесу керування антропогенного як свідомого впливу суспільства на територіальні системи з метою підтримання, коректування або зміни природних механізмів керування (Петлін, 2008). Тим самим, головний підхід до керування

охоронними територіями повинен полягати у підтриманні або науково обґрунтованому впливі (спрямованій зміні) на природні керівні механізми задля досягнення заздалегідь поставленої мети.

Тобто маємо в наявності два процеси: існуючий стан природних територіальних систем з наявними спонтанно сформованими механізмами керування й перспективний (планований) стан цих систем з певною часткою антропогенного керування. Останнє повинно здійснюватися за принципом випереджаючого керування, яке ґрунтується на аналізі відповідності досліджуваних геосистем соціально-економічним вимогам суспільства, можливості перевodu їх до іншого стану і прогноз найближчих і віддалених в часі та просторі наслідків такого перевodu (Дьяконов, Дончева, 2002).

Випереджаюче керування є "перекроюванням" загальних еволюційно сформованих керівних механізмів. Тобто людина повинна брати на себе відповідальність за збереження даної ділянки ландшафтної сфери (біосфери) у стані гармонізації. Задля цього необхідно буде перенести ефект випереджаючого керування й на функціональний простір антропогенно контрольованих систем.

У будь-якому випадку об'єктом керування виступає керована територіальна система (геосистема, ландшафтна система, екосистема), яка стає керованою в стані, коли серед усіх впливів на неї є і такий, за допомогою якого є можливість домогтися поставленої мети.

Тим самим, постає питання про мету керування. Така мета пов'язана з основними напрямками діяльності національного парку. Ними послуговують:

- вивчення природної та культурної флори й фауни території національного парку (а в окремих випадках і прилеглих територій, які функціонально пов'язані з територіальними системами парку);
- абсолютна охорона функціонування у спонтанному режимі територіальних систем у межах абсолютно заповідних територій;
- збереження в природних і штучно створених умовах у зоні розташування парку живих рослин, в тому числі рідкісних і зникаючих видів, а також насаджень і ландшафтних композицій;
- проведення науково-дослідних робіт в галузі інтродукції і акліматизації рослин та впровадження їх в культуру;
- науково-просвітницька робота в галузі ботаніки і охорони природи і ландшафтної архітектури;
- науково-дослідна робота в галузі розвитку туристичного бізнесу;
- науково-дослідницька робота в галузі паркового будівництва;
- здійснення моніторингових досліджень за просторово-часовим функціонуванням охоронних ландшафтних систем, біогеоценозів, фітоценозів;
- здійснення моніторингових досліджень за станом природних систем на ділянках з регульованим та рекреаційним використанням.

Кожен напрямок характеризується власною метою, водночас, усі вони мають єдину спільну мету – збереження природи національного парку в режимі, який дозволяє ландшафтним і біологічним системам, а також окремим рослинним угрупованням гармонійно функціонувати в часі й просторі.

Коротко проаналізуємо кожен з напрямків діяльності національного парку на предмет наукових основ керування.

Питання вивчення природної та культурної флори й фауни на території парку – процес безперервний, оскільки завжди залишаються невивчені аспекти природи. Більш того, якщо зважити на постійний розвиток природних компонентів, ускладнення їх угруповань, ніш, ареалів, то вимога безперервності стає надзвичайно актуальною.

Для якісного виконання поставленого завдання насамперед необхідний висококваліфікований персонал парку, який би володів відповідними методами дослідження. Тобто підбір наукових кадрів є важливим завданням керівника парку.

Іншим важливим аспектом виконання цієї вимоги є наявність достатньої кондиційної інформації, яка повинна бути представлена не тільки у табличній формі, а й на картографічних комп'ютерних носіях у такому вигляді, щоб з ними було зручно працювати.

Здійснення абсолютної охорони функціонування у спонтанному режимі територіальних систем у межах абсолютно заповідних територій парку – одне з провідних його завдань. Воно включає не тільки сам процес охорони, а й наукове обґрунтування меж абсолютно охоронних територій, що доцільно здійснювати із залученням комплексного ландшафтознавчого підходу. Тобто абсолютно охоронні межі повинні не різати природні територіальні системи, а проходити по їх реальній конфігурації (в окремих випадках до абсолютно охоронних територій необхідно включати й прилегли територіальні системи, які пов'язані з охоронними інтенсивними речовинно-енергетичними

потоків, насамперед, парадинамічні системи). Щодо парадинамічних систем, то тут необхідний окремий аналіз, оскільки вони становлять особливі території, що вимагають більш обережного до них ставлення.

Парадинамічні комплекси-системи представлені територіальними утвореннями суміжних, активно взаємодіючих регіональних або топологічних одиниць, які володіють спільністю походження (Мильков, 1981), тобто це суміжні природні територіальні комплекси, пов'язані сучасними процесами, але які не мають генетичної єдності (Мамай, 2005). Стає зрозумілим, що такі територіальні утворення мають надзвичайно залежне просторове розташування й вплив на один з його елементів неодмінно дає взнаки (часто значно підсилено) на інших елементах.

Найчастіше парадинамічними розглядають ландшафтні комплекси, які поділяються на макро- і мегасистеми. В умовах національних парків найчастіше мають справу лише з макропарадинамічними утвореннями. Мегাপарадинамічні системи притаманні паркам, які розташовані на межі моря й суходолу.

До парадинамічних ландшафтних макросистем належать територіальні утворення, які виділяються в межах однієї мегасистеми як її частина, ландшафтні територіальні структури якої істотно залежать від потоків і впливів, що виникають унаслідок взаємодії контрастних за своїми особливостями субстанційних регіонів або ландшафтними комплексами суходолу та окраїнними морями (Гродзинський, Савицька, 2008).

Парадинамічні ландшафтні мегасистеми розглядаються як глобальні перехідні зони від континенту до океану, які простягаються далеко в глиб території та акваторії (Коломыць, 1987). Це регіони найвищого рангу, які відображають взаємодію материків та океанів. У північній Євразії Ф. Мильков виділив дві мегасистеми: Атлантико-Євразійську та Далекосхідно-Тихоокеанську (Гродзинський, Савицька, 2008).

На практиці найчастіше стикаються із парадинамічними субсистемами ландшафтів. Їх розуміють як уособлені й водночас тісно взаємопов'язані п'ять функціональних субсистем: 1) внутрішня компонентна – вертикальна субсистема, обмежена рамками ландшафтної сфери Землі; 2) внутрішня структурно-морфологічна – ландшафтний комплекс будь-якого таксономічного рангу, який складається з більш дрібних структурних (морфологічних) одиниць: район – з місцевостей і урочищ, провінція – з районів, зона – з провінцій, країна – зі зональних і гірських областей; 3) зовнішня комплексна – відображає взаємодію ландшафта з іншими комплексами (тут часто формуються специфічні перехідні комплекси типу передгірських ландшафтів); 4) зовнішня повітряна – через неї надходить до ландшафту і випромінюється ландшафтом сонячна радіація, здійснюється взаємодія ландшафта з окремими комплексами, відбувається взаємообмін теплом і вологою а також акумуляція і винесення солей і мінеральних речовин, здійснюється активний обмін живої речовини між окремими комплексами; 5) підстильна літогенна - тут проявляється взаємодія ландшафта з літогенною основою, що поширюється на всю земну кору і мантію (Мильков, 1990).

З абсолютною охороною найтіснішим чином пов'язаний напрямок збереження в природних і штучно створених умовах у зоні розташування парку живих рослин, в тому числі рідкісних і зникаючих видів, а також насаджень і ландшафтних композицій. Окрім природних охоронних (заповідних) територій тут задіяні спеціальні рослинні розсадники. З цим напрямком пов'язаний і наступний - проведення науково-дослідних робіт в галузі інтродукції і акліматизації рослин та впровадження їх в культуру. Виконання цих напрямків покладається на найбільш кваліфікований склад співробітників національного парку.

Щодо напрямку здійснення науково-просвітницької роботи в галузі ботаніки, охорони природи і ландшафтної архітектури, то він притаманний майже всім ділянкам організаційної діяльності парку. Різноманітність заходів у цьому напрямку діяльності достатньо велика від плакатної агітації, просвітницьких щитів до екологічних стежок по особливо пізнавальних територіальних системах. Достатньо потужними можливостями в цьому плані послуговують різнорангові конференції (від регіональних до міжнародних).

Науково-дослідна робота в галузі розвитку туристичного бізнесу не тільки пов'язана з попередньою діяльністю, це одна з головних діяльностей парку, яка до того ж здатна приносити певні кошти. Головним напрямком роботи є планування й прокладання туристичних маршрутів та їх забезпечення (забезпечення відповідним комфортом від організації тимчасових стоянок, забезпечення безпеки туристичних стежок до просвітницької діяльності). Райони існуючих туристичних маршрутів вимагають підвищеної уваги лісової охорони, оскільки вони є джерелом не тільки накопичення

побутового сміття, а й зародками розвитку шкідливих процесів, наприклад, лінійної ерозії внаслідок ущільнення ґрунту після витогування.

Науково-дослідницька робота в галузі паркового будівництва потребує відповідної кваліфікації від його працівників і додаткового фінансування, яке необхідно знайти, як правило, з власних можливостей.

Здійснення моніторингових досліджень за просторово-часовим функціонуванням охоронних ландшафтних систем, біогеоценозів, фітоценозів потребує різногалузевої спеціалізації у її забезпеченні, оскільки вона виконується як на компонентному, так і на системному організаційному рівнях.

Моніторинг (від англ. *monitoring*, та лат. *monitor* – нагадування, спостереження) – (уведений до наукового вжитку канадським вченим Р. Маном напередодні Стокгольмської конференції ООН з проблем навколишнього середовища у червні 1972 р.) розуміється як спостереження за станом певних природних територіальних систем з метою попередження критичних станів, що в них виникають, а також ситуацій шкідливих чи небезпечних для здоров'я людей. Кожен вид моніторингу спирається на мету його здійснення, тобто на реєстрацію стану геосистем, його прогнозування, видача даних керуючим структурам для своєчасного попередження негативних змін навколишнього середовища (Гавриленко, 2007).

У межах національних парків переважно проводиться моніторинг природно-заповідних ландшафтів як такий, що містить спостереження за розвитком еталонних природних комплексів з метою охорони та забезпечення їх стійкості на основі збереження притаманної їм функціональної структури та нормального ходу природних процесів (Шищенко, 1999; Гавриленко, 2007).

За організаційним задумом природні національні парки повинні були виконувати роль всевітньої сітки фонового (біосферного) моніторингу, тобто моніторинг процесів які охоплюють біосферу в цілому, в наслідок яких відбуваються зміни в радіаційному та термічному режимах, вмісту газів, аерозолей тощо. Парки дійсно проводять ці моніторингові спостереження. На сьогодні він перетворюється на базовий моніторинг – спостереження за загальнобіосферними, в основному природними явищами без накладання на них антропогенних регіональних впливів (Мусієнко, Серебряков, Брайон, 2002).

Моніторинговий напрямок робіт національних парків має свою особливість, оскільки більшість природоохоронних і господарсько-планувальних робіт здійснюється на геосистемній (ландшафтній) основі, то й моніторинг на більшій території повинен бути геосистемним, тобто полягати в систематичних, які виконуються за єдиною програмою, спостереженнях за станом природно й антропогенно перетворюваних ландшафтів; прогнозуванні їх динаміки і розвитку; визначені на цій основі інформаційних показників, що має суттєве значення для оперативного керування навколишнім середовищем, природокористуванням; для проектування та експертизи оптимальності природно-технічних систем (Шищенко, 1999).

Специфіка, наприклад, Карпатського національного природного парку полягає в тому, що це територія з наявністю потужного лісового покриву. Відповідно й моніторингові дослідження повинні мати спрямування в напрямку дослідження ландшафтів лісогосподарських, які передбачають контроль експлуатації, природного відновлення і стану лісових насаджень, формування лісових ландшафтів, які мають відповідну фізико-географічним умовам повноту та високий бонітет деревостанів (Шищенко, 1999; Гавриленко, 2007).

Складність ситуації викликає різноспрямоване використання території національних парків. Так наявність господарської зони потребує застосування відповідного господарського моніторингу, який проводиться з метою оцінки діяльності окремих сільськогосподарських або промислових об'єктів (Пристер, Швєбс, Медведєв, 1994). Необхідність здійснення суворого екологічного контролю потребує застосування відповідних екологічних моніторингових спостережень – комплексна інформаційна система, яка забезпечує регулярне (із заданою періодичністю) спостереження (контроль) за станом і динамікою компонентів довкілля, збір, зберігання, аналіз і передачу інформації про стан навколишнього середовища, оцінку і прогноз можливих змін з метою своєчасної розробки рекомендацій для прийняття управлінських рішень щодо попередження і усунення негативних процесів для збереження природно-ресурсного потенціалу і забезпечення сталого розвитку (Приходько, Приходько – молодший, 2004). І все ж таки, найбільш суворий моніторинговий контроль повинен здійснюватися на територіях з обмеженим і регульованим господарським використанням. Тут виникають головні екологічні проблеми й основні порушення. Все це потребує застосування

геоекологічного (природно-господарського) моніторингу.

На сьогодні думка щодо таких моніторингових спостережень дещо розходиться:

- сучасна форма реалізації процесів екологічної діяльності за допомогою засобів інформації, що забезпечує регулярну оцінку та прогнозування стану середовища, життєдіяльності суспільства та умов функціонування геосистем для прийняття управлінських рішень щодо екологічної безпеки, збереження природного середовища та раціонального природокористування (Гавриленко, 2007);
- моніторинг, який забезпечує спостереження за природними екосистемами, агробіотою, індустріальними екосистемами. У цьому випадку застосовують геофізичні, геохімічні, біохімічні, біологічні методи (Основи екології, 2007);
- моніторинг, який має вирішувати завдання таких рівнів: *глобальний (біосферний)* – здійснюється на міжнародному рівні; *державний* – відбувається в межах великих регіонів; *локальний* – виконується в межах окремих населених пунктів, на конкретних підприємствах (Гавриленко, 2008).

Якщо звести наведені визначені до більш короткого, то такий моніторинг це спостереження за змінами природи окремих територій внаслідок використання її людиною.

Складність полягає в такій діяльності ще й в тому, що подібний моніторинг повинен мати екологічні ознаки, тобто від повинен бути екологічний природно-антропогенних геосистем. Вважається, що це система спостережень, збирання, оброблення, передавання, збереження й аналізу інформації про стан екологічних систем, які розвиваються природним шляхом і під впливом антропогенного навантаження (Триснюк, 2005).

Для національних парків таких як Карпатський національний, надзвичайно важливими є моніторингові спостереження пов'язані з періодичними небезпечними стихійними явищами, насамперед повеннями. В такому випадку абсолютно необхідним стає проведення імпактних моніторингових досліджень локальних, регіональних і антропогенних впливів в особливо небезпечних точках і зонах (Мусієнко, Серебряков, Брайон, 2002). З ним тісно пов'язаний моніторинг оперативний (кризовий) навколишнього природного середовища – спостереження спеціальних показників на цільовій мережі пунктів у реальному масштабі часу за окремими об'єктами та джерелами підвищеного екологічного ризику в окремих регіонах, які визначено як зони надзвичайної екологічної ситуації, а також у районах аварій із шкідливими екологічними наслідками з метою забезпечення оперативного реагування на кризові ситуації та прийняття рішень щодо їх ліквідації, створення безпечних умов життєдіяльності (Гавриленко, 2007).

Усе наведене свідчить про існування надзвичайно складної проблеми пов'язаної з плануванням і проведенням моніторингових спостережень. Керівництво такою діяльністю повинно спиратися на окрему структуру в складі дирекції парку, яка би була спроможною адекватно проводити ці дослідження. При цьому, на всіх етапах здійснення керівної діяльності існує одна спільна вимога – всі керівні заходи повинні здійснювати на основі конструктивно-географічного підходу, де основним об'єктом дослідження, узагальнення, планування тощо повинні послугувувати реальні природні територіальні системи.

Висновки. Аналіз вихідних умов здійснення обґрунтованого керівництва національними парками України свідчить, що вкрай необхідним на сьогодні є визначення структури внутрішньогосподарського управління в національних парках, яка б відповідала вимогам адекватного сприйняття природної реальності, на достатньому рівні була спроможна оцінити існуючу ситуацію й проблеми щодо її контролю та розробити й здійснити ефективний, взаємопов'язаний набір керівних рішень спрямований на сталий розвиток структури національного парку.

Багатосторонній аналіз напрямків діяльності парку й проблем щодо їх реалізації свідчить про спирання саме на конструктивно-географічні засади у їх адекватному вирішенні, що здатне забезпечити єдність інтересів природи і суспільства.

Література:

1. Гавриленко О.П. Геоекологічне обґрунтування проектів природокористування. – Вид. 2-е, випр. і доп. – К.: Ніка-Центр, 2007. – 432 с.
2. Гавриленко О.П. Екогеографія України: Навч. посіб. – К.: Знання, 2008. – 646 с.
3. Гродзинський М.Д., Савицька О.В. Ландшафтознавство: навчальний посібник. – К.: Київський університет, 2008. – 319 с.
4. Дружинин В.В., Конторов Д.С. Проблемы системологии (проблемы теории сложных систем). С предисловием акад. Глушкова В.М., Сов. радио, 1976. – 296 с.
5. Дьяконов К.Н., Дончева А.В. Экологическое проектирование и экспертиза: Учебник для вузов. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 384 с.
6. Кремянский В.И. Методологические проблемы системного подхода к информации. М.: Наука, 1977. – 288 с.

7. *Мамай И.И.* Динамика и функционирование ландшафтов: Учебное пособие. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2005. – 138 с.
8. *Мильков Ф.Н.* Физическая география: современное состояние, закономерности, проблемы. Воронеж, 1981. – 400 с.
9. *Мильков Ф.Н.* Общее землеведение: Учеб. для студ. географ. спец. вузов. – М.: Высш. шк., 1990. – 335 с.
10. *Мусієнко М.М., Серебряков В.В., Брайон О.В.* Екологія. Охорона природи: Словник-довідник. – К.: Т-во Знання, КОО, 2002. – 550 с.
11. *Немец К.А.* Информационное взаимодействие природных и социальных систем. – Харьков.: 2005. – 428 с.
12. Основи екології. Екологічна економіка та управління природокористуванням: Підручник /За ред. *Л.Г. Мельника, М.К. Шапочки.* – Суми: ВТД "Університетська книга", 2007. – 759 с.
13. *Петлін В.М.* Екологічні механізми організації природних територіальних систем. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – 304 с.
14. *Пристер Б.С., Швєбс Г.И., Медведєв В.В.* Агроэкологический мониторинг как методологическая основа оптимизации земледелия // Матеріали ІV з'їзду ґрунтознавців і агрохіміків України. – Харків, 1994. – С. 56-61.
15. *Приходько М.М., Приходько М.М. (молодший).* Управління природними ресурсами і природоохоронною діяльністю. Івано-Франківськ: "Фоліант", 2004. – 847 с.
16. *Сетров М.И.* Основы функциональной теории организации. Л., 1972. – 98 с.
17. *Сусликов К.С.* Закон экологического максимума как движущий и направляющий фактор органической эволюции. – Казань: Казанский у-т, 2006. – 100 с.
18. *Триснюк В.М.* Екологія Гусятинського району Тернопільської області. – Тернопіль: ТЗОВ "Терно-граф", 2005. – 224 с.
19. *Шищенко П.Г.* Принципы и методы ландшафтного анализа в региональном проектировании. – К.: Фитосоцицентр, 1999. – 284 с.

Резюме:

Яворский А. КОНСТРУКТИВНО ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ОРГАНИЗАЦИИ УПРАВЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫМ ПАРКОМ.

Рассмотренные проблемы управления функциональной организацией национальных парков Украины. Показанная многогранность руководящих функций, структурность специализации управления национальным парком. Обоснованная необходимость осуществления подобных руководящих функций на конструктивно географических принципах.

Ключевые слова: национальный парк, функциональная организация национального парка, управления национальным парком.

Summary

Yavors'kyi A. APPLIED-GEOGRAPHIC BASES OF THE NATIONAL PARK MANAGEMENT ORGANIZATION.

The problems of management functions realization concerning organizing and functioning of the national park are considered. The possible decisions of adequate management activities regarding the main directions of the national park activities are shown. It is proved that the best way for realizing of scientifically substantiated national park management is using of applied-geographic approach.

Key words: national park, national park management, the national park activity directions.

Надійшла 19.11.2009р.